बालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्थाले कक्षा कोठा व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र संकाय अन्तर्गत
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
स्नातकोत्तर तह द्वितीय बर्षको
आंशिक आवश्यकता
परिपुर्तिको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता :
रामप्रसाद गौतम
त्रि.वि. दर्ता नं. : ३२९-८९
परीक्षा रोल नं. : २१४००६७/२०६३
क्याम्पस रोल नं. : ५६/०६१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

२०६८

प्राक्कथन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षाशास्त्र सं ाय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार परिएको हो । यो शोध वालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्थाले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव शिर्षकमा केन्द्रिकृत भएर गरिएको छ ।

शोधपत्रको प्रारुप तयार पारी अध्ययन कार्यलाई सफल पार्न सहयोग, सल्लाह, एवम् कुशल निर्देशन गर्नुहुने आदरणीय गुरु शोधनिर्देशक श्री अशोक बस्नेत ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधपत्रको तयारीका क्रममा समय समयमा आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी उत्प्रेरणा, हौसला बढाई निर्देशन गरिरहनुहुने अर्थात मेरो विषय वस्तुसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने सुकुना वहुमुखी क्याम्पस परिवार तथा पुस्तकालयलाई समेत हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अध्ययनको क्रममा आवश्यक सूचनाहरु संकलन गर्न सहयोग पुऱ्याइदिनुहुने सम्पूर्ण समुदाय र विद्यालयद्वारा संचालित बालविकास केन्द्रका सहयोगी शिक्षिकाज्यूहरु, अभिभावकज्यूहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षज्यूहरु, प्र.अ. ज्यूहरु प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । त्यसैगरी लेखन कार्यमा सल्लाह, सुझाव, समय र वातावरण मिलाउन सहयोग पुऱ्याउनु हुने मित्रहरु प्रेमप्रकाश कोइराला, रविन भट्टराई, श्रीमती सीता गौतमलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र तयारीका क्रममा टंकन गरी सहयोग पुऱ्याउने आर.के. डेस्कटपका रोशन दाहाल, कविता दाहाल र लक्ष्मण गौतमज्यूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मिति २०६८ असार

रामप्रसाद गौतम

उर्लाबारी-१, मोरङ

शोधसार

समूदाय र विद्यालयमा आधारित भई संचालन गरिएका “बालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्थाले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा पारेको प्रभाव” शीर्षकमा गरिएको यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भौतिक अवस्थाले कक्षा कोठा व्यवस्थापनमा पारेको प्रभावको लेखा जोखा गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनका लागि सहयोगी शिक्षिकाहरु, अभिभावकहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष ज्यूहरु तथा प्र.अ. ज्यूहरुका लागि प्रश्नावली मार्फत तथ्यांक संकलन गरिएको छ । यसका साथै विभिन्न प्रतिवेदन, शोधपत्र पुस्तक, पत्रिका, लेखरचना र अभिलेखहरुको अध्ययनबाट सहायक सूचनालाई गुणात्मक परिमाणात्मक एवम् वर्णानात्मक विधि अपनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

शोध अध्ययनमा उर्लाबारी स्रोत केन्द्र नं. ८ अन्तर्गतका उर्लाबारी, मधुमल्ला र राजघाट गाविस भित्रका हरेक गाविस वाट ४-४ वटा पर्ने गरी १२ वटा बालविकास केन्द्र जनसंख्याको रुपमा रहको छ । जसमध्ये प्रत्येक गाविस वटा २/२ वटा समूदायमा आधारित र २/२ वटा विद्यालयमा आधारित बालविकास केन्द्रलाई नमूनाको आधारको रुपमा लिइएको छ । तथ्यांक संकलन गर्नका लागि कक्षाकोठा अवलोकन फाराम, प्रश्नावली र अन्तर्वाता सूचिलाई प्राथमिकस्रोत र विभिन्न शोधपत्र, जर्नल प्रतिवेदनहरु निर्देशिका, पाठ्यक्रम बालविकास केन्द्रको अभिलेखलाई दितीय स्रोतको रुपमा राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोध अध्ययनका क्रममा स्थलगत अवलोकन गरी प्राप्त नतीजाहरुलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । परिमाणात्मक तथ्यांकहरुलाई प्रतिशत, ग्राफ र वृत्तचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्यांकहरुलाई तार्किक व्याख्या विश्लेषण र विवेचनागरी प्रस्तत गरिएको छ ।

यस अध्ययनले बालविकास केन्द्रहरुको भौतिक अवस्था राम्ररी पहिचान गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । समूदायमा आधारित वालविकास केन्द्रहरुको भवनको संरचना सामान्य रहेता पनि आवश्यक खेलकुदका सामग्रीहरुले पर्याप्त रहेको पाइयो भने विद्यालयमा आधारित बालविकास केन्द्रको भवनको संरचना राम्रो रहेता पनि अन्य सवै पक्षहरु भने कमजोर रहेको देखिन्छ । विद्यालयमा सञ्चालन भएका वालविकास केन्द्रका प्र.अ. तथा व्यवस्थापन समितिले समय दिन नसकि केन्द्रमा राम्रो विचार नपुऱ्याएको पाइन्छ भने

समूदायका मानिसहरु केन्द्रप्रति अग्रसर भई उन्नती र प्रगतिमा लागि परेको पाइएको छ । विद्यालयमा सञ्चालित वालविकास केन्द्रहरुमा विशेष गरी बालबालिकाहरुका लागि वस्नका लागि फर्निचरको व्यवस्था गरेको देखिन्छ तर ती फर्निचरहरु सवै बालबालिकाहरु बस्नको लागि उपयुक्त किसिमका छैनन । समूदायबाट संचालित केन्द्रको वसाई व्यवस्थापन गुन्द्री, पिरा, चकटीको प्रयोग गरी व्यवस्थित गर्न खोजिएको देखिन्छ ।

समग्रमा भन्नु पर्दा समूदायद्वारा सञ्चालित बालविकास केन्द्रहरुको भौतिक संरचनामा विद्यालयमा आधारित केन्द्रहरुको तुलनामा कमी रहेता पनि बालवालिकाहरुको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र संवेगात्मक पक्षमा सहयोग पुऱ्याउने खालका पक्षमा अगाडी रहेको पाइएको छ । यसका साथै समूदायका अभिभावकहरु पनि संचेत रहेको देखिन्छ । बालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्थालाई मजबुत तथा आकर्षक बनाउन सके शिक्षण सिकाई प्रभावकारी हुने बालबालिकाहरु आकर्षित भई पढ्न आउने र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समेत सरल हुने कुरामा नकार्न सकिन । तर यसका लागि केन्द्रका सम्बन्धित पक्षहरु सवै जागरुक हुन अनिवार्य छ । सम्बन्धित पक्षलाई जागरुक बनाउनका लागि केन्द्र सञ्चालन गर्ने दातृ निकायहरुले सहयोगी कार्यकर्ताहरुलाई पूर्ण तालिमको व्यवस्था साथै उनीहरुलाई उचित पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । तसर्थ बालविकास कार्यक्रमलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन सामाजिक जनचेतना जगाई सहयोगी कार्यकर्ता, व्यवस्थापन समिति, अभिभावक, समुदाय, राजनैतिक कार्यकताहरु, सरकारी तथा गैह्र सरकारी संस्थाहरु समेतले यसलाई शिक्षाको आधारभूत पक्षको रुपमा स्वीकार गरी आआफ्नो दायित्वलाई फराकिलो बनाउनु र कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन र विस्तार गर्न सके अझ बढी श्रेयस्कर हुने देखिन्छ ।

रामप्रसाद गौतम
सुकुना वहुमुखि क्याम्पस
एम. एड. दोस्रो वर्ष

विषय सूची

विषय	पृष्ठ संख्या
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृती	ii
प्राक्कथन	iii
शोधसार	iv
विषयसूची	v
तालिका सूची	ix
चित्र सूची	x
संक्षीप्त रुप	xi

परिच्छेद एक : परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३. अध्ययनको औचित्य	६
१.४. अध्ययनका उद्देश्यहरु	७
१.५. अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१.६. अध्ययनको परिसीमा	७
१.७ शब्दावलीको परिभाषा	८

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	९
२.२ सैद्धान्तिक खाका	१३
२.३ शैक्षिक उपादेयता	१६

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा १८

३.२ तथ्यांक संकलन प्रकृया १८

३.२.१ जनसंख्या १८

३.२.२ नमूनाको आकार १८

३.२.३ नमूना छनौट विधि १९

३.२.४ नमूना छनौटको आधार १९

३.३ अनुसन्धानका साधनहरु १९

३.३.१ प्रश्नावली १९

३.३.२ अन्तर्वार्ता सूची २०

३.३.३ कक्षाकोठा अबलोकन फारम २०

३.४ तथ्यांक संकलनका श्रोतहरु २०

३.५ तथ्यांक विश्लेषण प्रकृया २१

परिच्छेद चार : तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

४.१ बालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्था २२

४.१.१ भवनको संरचना २३

४.१.२ भवनको झ्याल, कोठा र संबातनको अवस्था २४

४.१.३ फर्निचरको अवस्था २५

४.१.४ खानेपानीको अवस्था २६

४.१.५ शौचालयको अवस्था २७

४.१.६ खेलमैदानको अवस्था २८

४.१.७ घेरावाराको अवस्था ३०

४.१.८ पोषणको अवस्था ३१

४.१.९ भौतिक अवस्थाको रेखदेख तथा सुरक्षा प्रवन्ध ३२

४.१.१० खेलकूद तथा सिकाई सामग्रीको अवस्था ३३

४.१.११ कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था ३५

४.१.१२ भौतिक पक्षमा सहयोग गर्ने निकायहरु ३६

४.२ बालविकास केन्द्रको भौतिक व्यवस्थापनले कक्षाकोठामा पारेको प्रभाव ३७
४.२.१ भवनको संरचनाले पारेको प्रभाव ३७
४.२.२ भवनको अवस्थाले पारेको प्रभाव ३८
४.२.३ फर्निचर व्यवस्थाले पारेको प्रभाव ३९
४.२.४ खानेपानीको अवस्थाले पारेको प्रभाव ३९
४.२.५ शौचालयको अवस्थाले पारेको प्रभाव ४०
४.२.६ खेलमैदानले पारेको प्रभाव ४१
४.२.७ घेरावाराको प्रभाव ४२
४.२.८ पोषणको प्रभाव ४२
४.२.९ भौतिक अवस्थाको रेखदेख तथा सुरक्षा प्रवन्धले पारेको प्रभाव ४३
४.२.१० खेलकूद तथा सिकाई सामग्रीले पारेको प्रभाव ४३
४.२.११ कक्षा कोठा व्यवस्थापनले पारेको प्रभाव ४४
४.२.१२ भौतिक पक्षमा सहयोग गर्ने निकायहरुले पारेको प्रभाव ४५
४.३ बालविकास केन्द्रका भौतिक अवस्थामा देखिएका समस्याहरु ४५
४.४ बालविकास केन्द्रका भौतिक अवस्थामा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु ४७

परिच्छेद पाँच : प्राप्ती, निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ती ५०
५.२ निष्कर्ष ५२
५.३ सुझावहरु ५३
सन्दर्भग्रन्थ ५६
अनुसूचीहरु

तालिका सूची

	पृष्ठ संख्या
४.१ भवनको संरचनाको अवस्था	२३
४.२ भवनको झ्याल ढोका र संवातनको अवस्था	२४
४.३ फर्निचरको अवस्था	२५
४.४ खानेपानीको अवस्था	२६
४.५ खानेपानी शुद्धताको अवस्था	२६
४.६ शौचालयको अवस्था	२८
४.७ खेलमैदानको अवस्था	२८
४.८ घेरावाराको अवस्था	३०
४.९ पोषणको अवस्था	३१
४.१० भौतिक अवस्थाको रेखदेख तथा सुरक्षा प्रवन्ध	३२
४.११ भौतिक पक्षमा सहयोग गर्ने निकायहरु	३६

चित्र सूची

चित्र एक :	भवन संरचनाको अवस्था	२३
चित्र दुई :	फर्निचरको अवस्था	२६
चित्र तीन :	खेल मैदानको अवस्था	२९
चित्र चार :	घेरावारको अवस्था	३०
चित्र पाँच :	पोषणको अवस्था	३१
चित्र छ :	भौतिक अवस्थाको रेखदेख तथा सुरक्षा प्रवन्ध	३२

संक्षिप्त शब्दको पूरा रुप

बा.वि.के.	: बाल विकास केन्द्र
गा.वि.स.	: गाउँ विकास समिति
जि.वि.स.	: जिल्ला विकास समिति
स.का.	: सहयोगी कार्यकर्ता
गै.स.स.	: गैह्र सरकारी संस्था
प्रा.वि.	: प्राथमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	: निम्न माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.	: माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	: उच्च माध्यमिक विद्यालय
वि.व्य.स.	: विद्यालय व्यवस्थापन समिति
जि.शि.का.	: जिल्ला शिक्षा कार्यालय
प्रा.वा.वि.के.व्य.स.	: प्रारम्भिव बालविकास केन्द्र व्यवस्थापन समिति
क्षे.शि.नि.	: क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय
रा.प्रा.वा.वि.व.	: राष्ट्रिय प्रारम्भिक बालविकास परिषद
जि.प्रा.वा.वि.स.	: जिल्ला प्रारम्भिक बालविकास समिति
न.पा.	: नगरपालिका
प्र.अ.	: प्रधानाध्यापक